

Małek, Janusz

Reformacja w Polsce i w Prusach w XVI wieku : podobieństwa i różnice

Czasy Nowożytne 2, 9-15

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Mallek (*Toruń*)

**Reformacja w Polsce i w Prusach w XVI wieku.
(Podobieństwa i różnice)**

W Londynie w latach 1838 i 1840 ukazało się drukiem dzieło hrabiego Waleriana Krasieńskiego traktujące o historii reformacji w Polsce¹. Hrabia Krasieński, kalwinista, znalazł się w Anglii, a potem w Szkocji jako emigrant po powstaniu listopadowym 1830/31 roku. Był on także autorem książki zawierającej wykłady z historii religii narodów słowiańskich². „The Reformation in Poland” Waleriana Krasieńskiego było pierwszą nowoczesną syntezą historii polskiej reformacji. Ujrzało ono światło dzienne paradoksalnie nie w Polsce, lecz w Anglii, opublikowane naturalnie w języku angielskim, podczas gdy jego polski przekład wyszedł drukiem dopiero w latach 1903–1905³. Sam autor zmarł w roku 1855 w Edynburgu i tam został pochowany.

W 1982 r. na konferencji historyków reformacji w Wittenberdze wygłosiłem referat pt. „Prusy Książęce a reformacja w Polsce”⁴. Konkluzją tego referatu była teza, iż między rozwojem polskiej i pruskiej reformacji istnieje ścisły związek. Stąd tytuł niniejszego artykułu „Reformacja w Polsce i w Prusach w XVI w. Podobieństwa i różnice”. Wymaga ona jednak dalszego objaśnienia. Otóż w XVI stuleciu Prusy nie tworzyły już jednego terytorium, istniały bowiem Prusy Książęce, lenno Polski, a także Prusy Królewskie inaczej zwane Prusami Polskimi, które od roku 1454 a ostatecznie od roku 1466 wchodziły bezpośrednio w skład państwa polskiego. Jednak Prusy Królewskie do 1569 r. zachowały autonomię polityczną. Miało to swoje reperkusje w organizacji kościelnej. Kościół protestancki (luterancki) w Prusach Królewskich w zasadzie pozostawał poza strukturą Kościoła protestanckiego w Polsce. Co prawda Gottfried Schramm w swojej gruntownej pracy o polskiej reformacji pt. „Der polnische Adel und die Reformation 1548–1607”⁵ omawia Prusy Królewskie na równi z innymi prowincjami: Małopolską, Rusią, Wielkopolską, Mazowszem czy Litwą w ramach Rzeczypospolitej Polskiej to jednak wiele przemawia za tym, aby je wyodrębnić. Faktem są bliskie więzi Kościoła luteranckiego w Prusach Królewskich z Kościołem tego wyznania w Prusach Książęcych, choć nie tworzyły one organizacyjnej całości i winniśmy je omawiać osobno. W każdym razie trudno mówić w XVI wieku o „ogólnopruskim” Kościele protestanckim.

Historycy reformacji nie są w stanie po dziś dzień odpowiedzieć do końca na kilka podstawowych pytań dotyczących charakteru, a zwłaszcza przyczyn upadku tego ruchu religijnego w Polsce. Myślę, że w dotychczasowych badaniach sporadycznie uciekano się do metody porównawczej, która może (choć nie musi) być przydatna.

Niniejszy referat jest próbą, choć w skromnym zakresie zastosowania tej metody. Ograniczając się do porównania rozwoju protestantyzmu w Koronie Polskiej i na Litwie oraz w Prusach Królewskich i Prusach Książęcych w XVI w. pragniemy skoncentrować się na kilku kwestiach takich jak: stosunek społeczeństwa do reformacji, etapy jej rozwoju, struktura organizacyjna nowego Kościoła oraz stosunek do innych wyznań.

Zacznijmy od państwa, które najpierw objęła reformacja tj. od Prus Książęcych. Otóż, Księstwo Pruskie stało się pierwszym państwem luterańskim w Europie. Już 6 lipca 1525 r. ks. Albrecht Hohenzollern nakazał tutaj głoszenie „czystego” Słowa Bożego⁶. Wprowadzenie reformacji „od góry” spotkało się również z entuzjastycznym przyjęciem „od dołu”, zwłaszcza w Królewcu gdzie kościoły były przepelnione wiernymi słuchającymi nowej nauki⁷. Przyjmowaniu nauki Lutra sprzyjało posługiwanie się językiem niemieckim przez okazałą część mieszkańców miast pruskich. Wypadki oporu były sporadyczne zresztą inspirowane przez byłych Krzyżaków. Najostrożniej postępowano na wsi gdzie zmiany w liturgii przeprowadzano stopniowo, aby nie drażnić wiernych. Już w roku 1530 przyjęto za obowiązującą Konfesję Augsburską. Znakomity badacz reformacji w Prusach Książęcych P. Tschackert⁸ był zdania, iż po przeprowadzeniu wizytacji kościelnych i wprowadzeniu ordynacji kościelnej w 1544 r. Księstwo Pruskie stało się całkowicie luterańskim. Kolejny etap dziejów protestantyzmu w Prusach Książęcych wiązał się ze sporem w latach 1549–1552 ortodoksji luterańskiej z osiandryzmem, który popierał ks. Albrecht. Z tego sporu obronną ręką wyszedł luteranizm, który w 1567 r. usankcjonował swoje wyznanie aktem *Repetitio corporis doctrinae*. Pojawienie się w Księstwie Pruskim wraz z elektorem brandenburskim (choć i nieco wcześniej) konkurującego kalwinizmu nie zachwiało pozycji luteranizmu. Dopiero w 1817 r. utworzenie Kościoła unijnego (luteran i kalwinów) wprowadziło nową jakość konfesyjną w Prusach. Kościół luterański w Prusach Książęcych do 1587 r. miał z pewnymi przerwami ustrój episkopalny, później wprowadzono w jego miejsce ustrój konsystorialny. Księstwo Pruskie było azylem dla protestantów z całej Europy zwłaszcza z Polski. Osiedlali się tutaj i szwenkfeldianie i mennonici i bracia czescy. Niechętnie natomiast tolerowano tutaj katolików, nie dopuszczając ich ani do urzędów, ani na uniwersytet. Już w instrukcji wizytacyjnej ks. Albrechta z 31 marca 1526 r. w art. 7 przewidywano usuwanie tych wszystkich księży, którzy nie zaakceptują nowych zasad wiary⁹. W Księstwie Pruskim wprowadzono w całej rozciągłości zasadę *cuius regio, eius religio*. Nigdzie, chyba w Europie nie wprowadzono tak wcześnie „konfesjonalizacji luterańskiej”.

Z kolei reformacja w Prusach Królewskich nie miała tak korzystnych warunków rozwoju. Początkowo reformacja w Toruniu, Elblągu czy Gdańsku była równie gorąco przyjmowana jak w Królewcu. Jednakże krwawe rozprawienie się króla Zygmunta Starego z rewoltą społeczną jak i religijną w Gdańsku w 1526 r. zahamowało rozwój reformacji, tej oficjalnej, na ćwierć wieku. Rozwijała się ona nadal nurtem podskórnym, w ukryciu. Dopiero w latach 40., pod koniec panowania Zygmunta Starego, ośmielano się na powrót do niej przyznawać. Objęcie rządów w Polsce przez Zygmunta Augusta w 1548 r. zmieniło diametralnie sytuację protestantów w Prusach Królewskich, jak zresztą w całym państwie polsko-litewskim. Zarysowały się wówczas wyraźnie w społeczeństwie Prus Królewskich dwa obozy: protestancki i katolicki. W maju 1556 r. na sejmiku Prus Królewskich (szlachta, wielkie i małe miasta) protestanci stwierdzali, iż nie chcą „nowej” religii, o co się ich oskarża, ale głoszenia „czystego” Słowa Bożego „głoszonego przez Proroków, przez Jezusa Chrystusa Pana Naszego, Apostołów i ich prawnych następców”, ale bez ludzkich błędnych dodatków – dotyczy to sakramentów, a zwłaszcza Wieczerzy Pańskiej. Uważali oni, że ani papież, ani sobór, ani kanoniści nie mają prawa wprowadzać zmian do prawdziwego, ortodoksyjnego Kościoła katolickiego, który trwa w Konfesji Augsburskiej¹⁰. Obóz katolicki odpowiedział na to oświadczenie ustami biskupa warmińskiego Stanisława Hozjusza, iż błędna to nauka. Ripostowali

wówczas dwaj luteranie–województwie: malborski Achacy Cema i pomorski Fabian Cema, że przecież ta „błędna nauka” w ciągu minionych 30 lat na dobre zakorzeniła się w Prusach Królewskich i w ciągu trzech miesięcy – jak by pragnęli biskupi – nie da się jej wyplenić¹¹. W tym momencie trudno było przewidzieć, która opcja konfesyjna: protestantyzm czy katolicyzm zwycięży w Prusach Królewskich. Na razie inicjatywa należała do protestantów, którzy dążyli do prawnego uznania ich konfesji. Już w latach 1557, 1558 wielkie miasta pruskie: Toruń, Elbląg i Gdańsk uzyskały przywileje religijne pozwalające na przyjmowanie komunii pod dwoma postaciami co prawda na okres tylko jednego roku, tj. do zebrania się następnego sejmiku lub też rozpoczęcia się soboru narodowego. W nadanych przywilejach nie było więc uznania pełnej wolności religijnej. Konfesja Augsburska nie była w nich ani razu wspomniana, ale przecież zgoda królewska na komunię pod dwoma postaciami, stanowiąca zasadniczą część nauki Lutra, otwierała drogę do dalszych decyzji. Przyznane raz prawo trudno było odebrać. Za przykładem wielkich miast zaczęły się dobijać o przywileje religijne, zresztą z pozytywnym skutkiem, małe miasta. Z kolei szlachta z Prus Królewskich mogła powołać się na inicjatywę większości izby poselskiej z sejmiku piotrkowskiego 1555 r., która wysunęła projekt wyznania zbliżony do Konfesji Augsburskiej. Kolejne 20–lecie było niezwykle korzystne dla rozwoju protestantyzmu w Prusach Królewskich. W 1580 r. wg obliczeń H. Neumeyera¹² było tutaj 162 parafie ewangelickie, z tego 114 na wsi. Ich liczba odpowiadała mniej więcej liczbie parafii katolickich. Kościół katolicki miał przewagę na wsi, a Kościół luterski w miastach. Kościół luterski nie wytworzył w Prusach Królewskich zcentralizowanej organizacji kościelnej, podczas gdy taką posiadał Kościół katolicki. Nie było tutaj ani biskupów protestanckich, ani synodów dla całej prowincji. Życiu religijnemu nadawały ton wielkie miasta. Ta równowaga sił między protestantami a katolikami gwarantowała w gruncie rzeczy wzajemną tolerancję. Nawet zmniejszenie się liczby parafii protestanckich w okresie kontreformacji o 70 nie zmieniło tego stanu rzeczy¹³. Dochodziło wówczas do sporadycznych sporów, ale generalnie do roku 1724 katolicy i protestanci żyli obok siebie dość zgodnie.

Koronę i Litwę objęła reformacja z pewnym opóźnieniem. Jej rozwój był blokowany od samego początku edyktami luterskimi Zygmunta I już od roku 1520. Poza tym recepcja pism Lutra i innych reformatorów, publikowanych głównie w języku niemieckim znajdowała zdaniem G. Schramma¹⁴ początkowo podatny grunt jedynie w miastach: Krakowie, Poznaniu czy Wilnie, wśród tej części mieszczan która znała ten język. Wyrazny wzrost reformacji w Polsce nastąpił już w latach 40., kiedy to obawy przed represjami ze strony schorowanego i zestarzałego króla stały się mniejsze. W 1542 r. mieszczanin krakowski J. L. Decjusz informował w listach ks. Albrechta Pruskiego, iż codziennie w Krakowie na kazaniach wygłaszanych w duchu reformacyjnym zbiera się tysiące osób¹⁵ oraz, że głoszenie w sposób „czysty” Ewangelii odbywa się w wielu miejscach, nawet w obecności arcybiskupa Piotra Gamrata¹⁶. Nowy impuls polskiej reformacji dali absolwenci uniwersytetu w Wittenberdze. Otóż, w latach 1523–1546, kiedy na uniwersytecie tym wykładał Marcin Luter, przez sale „Leucorei” przewinęło się około 100 Polaków¹⁷. Mimo ostrych edyktów królewskich zakazujących wyjazdów na uczelnie luterskie, można mówić o swego rodzaju modzie w Polsce na studia w Wittenberdze. Absolwentami Wittenbergi byli późniejsi szermierze polskiej reformacji, tacy jak: Abraham Kulwiec, Stanisław Rafajłowicz, Stanisław Lutomirski, Stanisław Murzynowski, Eustachy Trepka, Marcin Krowicki i wielu innych. W latach 1533–1535 mieszkał u Filipa Melanchtona Andrzej Frycz Modrzewski, wielki irenista,

autor „De reipublica emendanda”. Po śmierci Lutra w 1546 r. oraz zajęciu Wittenbergi przez wojska cesarskie w 1547 r., tamtejszy uniwersytet stracił na atrakcyjności dla polskiej młodzieży różnowierczej. Jego zadania automatycznie przejął uniwersytet założony w Królewcu w r. 1544. o obliczu również luteranckim. W latach 1544–1550 studiowało tutaj 69 studentów z Polski, w latach 1551–1555 odpowiednio 21 studentów, w latach 1556–1560 – 25 i w latach 1561–1565–24¹⁸.

Dodajmy w tym miejscu, że Królewiec zapewnił polskim protestantom pierwsze tłumaczenie na język polski Nowego Testamentu, Katechizmu, Postylli i Kancjonału. W latach 1545–1552 ujrzało światło dzienne więcej druków polskich w Królewcu niż w Krakowie, nieomal wyłącznie o treści religijnej. Objęcie rządów w Polsce, w 1548 r. przez Zygmunta Augusta zmieniło diametralnie sytuację polskich ewangelików. Król miał początkowo u swego boku dwóch protestanckich kaznodziejów i innowiercy łudzili się nadzieją, że pójdzie on śladami Henryka VIII, tworząc Kościół narodowy. Protestantyzm szerzył się w latach 50. XVI w. z niespotykaną siłą zwłaszcza wśród elit szlacheckich. Na podatny grunt padło tu hasło nie płacenia dziesięciny oraz niezależnienie się od wyroków sądów duchownych, więc program wyraźnie antyklerykalny. Już w roku 1555 na sejmie w Piotrkowie 113 posłów z izby szlacheckiej zaznaczając, iż wyrażają opinię całego stanu szlacheckiego zażądało od króla „aby Słowo Boże było głoszone w sposób czysty wg nakazów Jezusa Chrystusa i Apostołów i podobnie udzielanie Sakramentów”. Równocześnie posłowie przedłożyli Konfesję pióra Stanisława Lutomirskiego będącą przeróbką Konfesji Augsburskiej. Zażądali też zwołania soboru narodowego¹⁹. Ks. Albrecht Pruski, kiedy otrzymał wiadomość o tym fakcie pisał do swego posła w Piotrkowie Asverusa Brandta, iż trzeba Bogu Wszemogącemu dziękować, że także w Koronie Polskiej poczyna się szerzyć czyste Słowo Boże²⁰. Zdaniem świadków zdarzeń, ale także historiografii sejm piotrkowski 1555 r. był punktem szczytowym polskiej reformacji. Teolog protestancki Jakub Sylwiusz rozpoczynając protokoły synodów różnowierczych napisał, iż w 1550 r. reformacja objęła obydwie części Polski (Małopolskę i Wielkopolskę) *lux Evangelii Jesu Christi publice inclarescere coepit in utraque Poloniae*²¹. W Małopolsce stosunek liczbowy posłów protestantów do katolików wynosił w latach 1548–1572 jak 65 do 27²². Niezwykle ważnym etapem w dziejach polskiej reformacji były lata 1556–1560 związane z działalnością najwybitniejszego polskiego reformatora Jana Łaskiego. Wszystko wskazuje na to, iż autorytet Łaskiego przesądził, iż polska reformacja w głównym swym nurcie odeszła od luteranizmu w kierunku kalwinizmu. „Demokratyczna” organizacja Kościoła kalwińskiego była bliższa szlachcie polskiej niż bardziej zcentralizowana struktura Kościoła luteranckiego. Szlachcic miał przy tym rozwiązaniu organizacyjnym zasadniczy wpływ na wybór proboszcza. Poza tym przesunięcie się centrum myśli reformacyjnej, po śmierci Lutra, z Wittenbergi do Genewy Kalwina spowodowało, iż młodzież polska zaczęła obecnie uważać za bardziej atrakcyjne uniwersytety kalwińskie niż luteranckie, a więc preferowała uniwersytety w Bazylei, Strasburgu, Heidelbergu czy nieco później w Lejdzie. W samej Bazylei studiowało w XVI w. 100 Polaków, a w Heidelbergu 300²³. Właśnie bezpośrednie kontakty Polaków zarówno z Kalwinem jak i uczelniami kalwińskimi miały ogromny wpływ na opowiedzenie się znacznej części polskiego obozu reformacyjnego za tą konfesją. Już w latach 60. można mówić o tym, iż Małopolska, Ruś i Litwa stanęły po stronie kalwinizmu, natomiast Wielkopolska pozostała wierna konfesji luteranckiej i braci czeskich. Jedynie Mazowsze miało tylko śladowe wpływy reformacji. W 1562 r.

doszło do rozbitcia ruchu protestanckiego w Polsce na tzw. zбір większy – kalwiński i mniejszy – Braci Polskich czyli arian. Przejście najwybitniejszych teologów do zboru mniejszego osłabiło w sposób zasadniczy ruch protestancki. Jednak doprowadzenie w 1570 r. do „Consensusu Sandomierskiego” przewidującego wzajemną tolerancję liturgii i interpretacji Komunii luteran, kalwinów i braci czeskich nieco zahamowało procesy erozyjne i wzmocniło siły tych wyznań. W konsekwencji udało się protestantom uzyskać w Konfederacji Warszawskiej 1573 roku gwarancję tolerancji religijnej. Zresztą stanowili oni wówczas znaczną siłę polityczną w kraju. W senacie w 1569 r. było aż 50% protestantów²⁴. W okresie największego rozkwitu reformacji w Polsce (1570–1580) funkcjonowało tutaj około 1000 zborów protestanckich, w tym mniej więcej połowa należała do kalwinów²⁵. W 1591 r. co szósta parafia w Polsce była niekatolicka²⁶. Odtąd następuje gwałtowny zmierzch tego ruchu charakteryzujący się licznymi konwersjami. Wspomniany na początku Walerian Krasieński przyczynił się do zjazdu reformacji polskiej dopatrywał się w konsekwentnej działalności zakonu jezuitów i nadmiernej uступłości protestantów. Rzecz jest z pewnością bardziej skomplikowana i nie znalazła dotąd w historiografii pełnego wyjaśnienia.

Kościół protestancki w Polsce stworzył sobie pewne formy organizacyjne, których wyrazem był podział na dystrykty i dość regularne odbywanie synodów. Zachowały się protokoły synodów – niezwykle cenne źródło do odtworzenia ich działalności. Dla Kościoła luteranckiego w Wielkopolsce opublikował je G. Smend²⁷, a dla Kościoła kalwińskiego i braci czeskich w całej Polsce, w 3-tomowej edycji M. Sipayło²⁸. Protestanci w Polsce mimo spektakularnych sukcesów w latach 50-tych i kolejnych dziesięcioleciach XVI wieku, byli partnerami słabszymi wobec wyznawców Kościoła katolickiego. Byli oni generalnie zwolennikami tolerancji religijnej. Na poparcie tej tezy przytoczmy dwa fakty. 16 czerwca 1561 r. na kolokwium różnowierców w Bużenie stwierdzono, iż nie należy nikogo zmuszać do przyjmowania sakramentów, ani też przymuszać do takiego lub innego wyznania²⁹. Z kolei na synodzie w Wągrowcu w dniach 25 do 30 grudnia 1565 r. stwierdzano „w Kościele Bożym, prawdziwym nie może jeden drugiemu panować w wierze, ani być przyniewolon do niej”³⁰.

Przechodzę do zakończenia. Porównanie linii rozwojowych reformacji w Prusach Książęcych, Prusach Królewskich oraz w Koronie i na Litwie pozwala na wyciągnięcie kilku wniosków w sprawach, które sygnalizowaliśmy na początku.

1. Zaangażowanie społeczeństwa w ruch reformacyjny było nieodzownym, ale nie przesądającym warunkiem jego powodzenia. Zarówno w Prusach Książęcych, Prusach Królewskich, czy w Polsce oraz Litwie znaczna część społeczeństwa popierała reformację, choć w różnych okresach czasowych. Wyniki były jednak różne.
2. Stanowisko władcy bądź to jako orędownika, bądź przeciwnika przemian było niezwykle ważne w starciu między starym a nowym Kościołem i mogło przesądzić o sukcesie lub porażce. W Prusach Książęcych ks. Albrecht w znacznej mierze zdecydował o losach konfesyjnych Księstwa i jego mieszkańców. Z kolei Zygmunt Stary torpedował przemiany, podczas gdy Zygmunt August pozostawiał je własnemu biegowi.
3. Przyjęcie jednej tylko konfesji gwarantowało większe możliwości rozwojowe (Prusy Książęce i Prusy Królewskie – luteranizm przynajmniej w XVI w.). W Polsce rozbitcie ruchu protestanckiego na konfesję

luterzańską, kalwińską i braci czeskich, a potem wydzielenie braci polskich działało osłabiająco na rozwój ruchu reformacyjnego.

4. Nie przywiązywanie wystarczającej wagi do stworzenia jednolitych struktur organizacyjnych mogło również osłabiać ruch reformacyjny. Struktury takie stworzono w Prusach Książęcych (biskupstwa, potem konsystorz), w Prusach Królewskich były to niezależne enklawy (tzw. Geistliche Ministeria), a w Polsce–Litwie, potem Rzeczypospolitej, przyjęły one charakter luźnego związku (podział kraju na dystrykty, wspólne synody).
5. Tolerancja religijna lub też „konfesjonalizacja” była wykładnią pozycji starego lub nowego Kościoła w państwie. Stąd „konfesjonalizacja luterńska” w Prusach Książęcych, równowaga w postaci tolerancji religijnej w Prusach Królewskich, choć w biskupstwie warmińskim mamy do czynienia z „konfesjonalizacją katolicką” i wreszcie w Polsce–Litwie tolerancja religijna będąca „tarczą obronną” protestantów polskich coraz mniej akceptowaną przez polskich katolików.

Przedstawione wnioski mają z natury rzeczy charakter ogólnikowy, uproszczony i impresyjny. Znacznie większe możliwości w zastosowaniu metody porównawczej tkwią w badaniach szczegółowych, zwłaszcza przy badaniach struktur społeczno–religijnych, np. gdybyśmy porównywali sieć parafialną w poszczególnych krajach, czy ustalali na odpowiedniej skali rytm i stopień natężenia ruchu reformacyjnego. Można by też zastosować *tertium comparationis* dla procesów dziejowych reformacji, ale chyba musiałby to być osobny miernik dla każdej konfesji, tzn. wybierając np. Prusy Książęce jako kraj klasyczny luteranizmu mogliśmy porównywać je z Szwecją, Danią, czy państwami luterzańskimi Rzeszy, ale niekoniecznie mogłoby to państwo dobrym punktem odniesienia dla kalwińskiej Holandii.

Już Kolokwium Międzynarodowej Komisji Porównawczej Historii Kościołów obradujące w 1971 r. w Warszawie zwróciło szczególną uwagę na zastosowanie kartografii w badaniach porównawczych struktur społeczno–religijnych³¹. W Lublinie pod kierownictwem prof. Jerzego Kłoczowskiego na KUL–u, powstaje atlas chrześcijaństwa w Polsce, obejmie on także wspólnoty protestanckie. Na obecnym etapie badań polskiego protestantyzmu uchwycenie choćby podobieństw i różnic w procesach rozwojowych Polski–Litwy z krajami bądź to sąsiadującymi (Prusy Książęce), bądź to wchodzącymi w skład Rzeczypospolitej (Prusy Królewskie) może być punktem wyjścia do pogłębionej analizy.

PRZYPISY:

1. V. Krasieński, *Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland*, vol. I–II, London 1838, 1840.
2. Tenże, *Lectures on the Religious History of the Slavonic Nations*, Edinburgh–London 1869.
3. W. Krasieński, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, wyd. J. Bursche, Warszawa 1903, 1905.
4. J. Maltek, *Das Herzogtum Preussen und die Reformation in Polen*. [w:] Probleme der Reformation in Deutschland und Polen. w serii: Studien zur Geschichte der deutsch–polsischen Beziehungen, Heft 8, Rostock 1983, s. 23–40.

5. G. Schramm, *Der polnische Adel und die Reformation 1548–1607*, Wiesbaden 1965. s. 116–136.
6. *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogtum Preussen*, hrsg. P. Tschackert. Bd. 2. Leipzig 1890 nr 371 i omówienie mandatu: Bd. 1. s. 118, 119.
7. *Ibid.* Bd. 2. s. 30.
8. *Ibid.* Bd. 1. s. 223.
9. *Ibid.* Bd. 2 nr. 460 i omówienie: Bd. 1. s. 133, 134.
10. H. Neumeyer, *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreussen in evangelischer Sicht*, Bd. 1. Leer 1971. s. 86.
11. *Ibid.* s. 87.
12. *Ibid.* s. 96.
13. *Ibid.* s. 97 i n.
14. G. Schramm, *Reformation und Gegenreformation in Krakau*, Zeitschrift für Ostforschung, 19. Jahrgang. Marburg 1970, Heft 1, s. 3–41.
15. *Elementa ad fontium editiones*, t. XLIX, edidit Carolina Lanckorońska, Romae 1980, nr 440, s. 42 Kraków, 27. XII. 1542 r. *es horen allein einen man teglich vil tausend menschen, under den auch beider standts die grossen prelaten und hern...*
16. *Ibid.* nr.420. s. 3. Kraków 8 I 1542 r. *bey uns das wort Gots und evangelio polnisch an vil orten lauter, rein und myt vil gutter hoffnung, auch her ertzbischoffs gegenwertigkeyt, predigt...*
17. J. Mallek, *Preussen und Polen. Politik, Stände, Kirche und Kultur vom 16. bis 18. Jahrhundert*. Stuttgart 1992. s. 172.
18. M. Pawlak, *Studia uniwersyteckie młodzieży z Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, Toruń 1988, tabela 7.
19. J. Mallek, *Preussen und Polen*. s. 176–188.
20. *Die Berichte und Briefe des Rats und Gesandten Herzog Albrechts von Preussen Asverus von Brandt*, hrsg. von A. Bezzenberger. Leipzig 1921, Heft 4, Nr. 201, s. 507.
21. *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. I. wyd. M. Sipayłło. Warszawa 1966, s. 1.
22. I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja stanowa za czasów Zygmunta Augusta 1548–1572*, Warszawa 1974, s. 156.
23. M. Pawlak, *op. cit.* tabl. 15 i 28.
24. H. Merczyng, *Zbory i senatorowie w dawnej Polsce*, Warszawa 1905, s. 143.
25. S. Litak, *Kościół Polski w okresie reformacji i odnowy potrydenckiej*, [w:] *Historia Kościoła*, t. 3. Warszawa 1986, s. 361.
26. H. Merczyng, *op. cit.* s. 143.
27. G. Smend, *Die Synoden der Kirche Augsburgischen Confession in Grosspolen im 16., 17. und 18. Jahrhundert*, Poznań 1930.
28. *Akta synodów różnowierczych*, t. I (1550–1559), t. II (1560–1570), t. III (1571–1632), opracowała M. Sipayłło. Warszawa 1966, 1972, 1983.
29. *Ibid.* t. II, s. 104.
30. *Ibid.* t. II, s. 198.
31. *Colloque de Varsovie 27–29 Octobre 1971 sur La Cartographie et L'Histoire Socio-Religieuse de l'Europe jusqu'à la fin an XVII siecle*, Miscellanea Historiae Ecclesiasticae. t. V. Louvain 1974.